

Whitehead ako radikálne odlišný postmoderný filozof? Reflexia diela D. R. Griffina

Štefan ZOLCER

Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

DOI: <https://doi.org/10.31577/2026.9788089766109.06>

Úvod

Diskusie o povahe modernej a postmodernej filozofie sa v súčasnom filozofickom diskurze najčastejšie spájajú s francúzskymi mysliteľmi druhej polovice dvadsiateho storočia, akými sú napríklad Jean-François Lyotard, Michel Foucault, Jacques Derrida či Bruno Latour. Do tejto diskusie bývajú zaradovaní aj myslitelia z iných intelektuálnych tradícií, napríklad Jürgen Habermas, Wolfgang Iser, Anthony Giddens alebo Richard Rorty, ktorého myslenie nesie viacero prvkov pripisovaných postmoderne. Ide o pomerne bežné vnímanie postmodernity, na ktoré som bol aj sám zvyknutý. V tomto kontexte sa pojem postmodernity zvyčajne spája s intelektuálnou atmosférou sedemdesiatych a osemdesiatych rokov dvadsiateho storočia.

Takéto chápanie však nie je jediným možným spôsobom interpretácie vzťahu medzi modernou a postmodernou filozofiou. Radikálne odlišnú perspektívu ponúka americký filozof a teológ David Ray Griffin.

Keď som neskôr narazil na jeho dielo *Whitehead's radically different postmodern philosophy*, ktoré už v názve naznačuje, že vníma Whiteheada ako postmoderného filozofa, prekvapilo ma to. Takéto zaradenie sa môže na prvý pohľad javiť ako netypické, keďže Whiteheadovo myslenie sa historicky aj tematicky výrazne líši od prúdov, ktoré sa zvyčajne označujú ako postmoderné. Griffin však ponúka argumenty, ktoré takúto interpretáciu umožňujú. Podľa jeho názoru sa začiatky postmodernej filozofie nemajú hľadať až v druhej polovici dvadsiateho storočia, ale už na jeho začiatku. Medzi kľúčových predstaviteľov tohto obratu zaraďuje najmä Williama Jamesa a Alfreda Northa Whiteheada.

Domnievam sa, že takéto vnímanie postmoderny aj Whiteheada si zaslúži bližšiu reflexiu. Cieľom tohto príspevku je preskúmať Griffinovo chápanie pojmov moderny a postmoderny a zhodnotiť jeho interpretáciu Whiteheadovej filozofie ako postmodernej. Najprv predstavím základné východiská Griffinovej koncepcie postmoderny, načrtnem aj hlavné znaky a kritiku moderny a následne sa zameriam na jeho argumentáciu v prospech zaradenia Whiteheada medzi postmoderných mysliteľov. V záverečnej časti napokon predstavím aj niektoré alternatívne prístupy k týmto otázkam (zameriam sa najmä na pojem metamoderny) a poukážem na širší kontext diskusie o charaktere moderného a postmoderného myslenia.

1. David Ray Griffin a procesuálna filozofia

David Ray Griffin, v našom česko-slovenskom akademickom prostredí zrejme málo známy mysliteľ, patrí medzi významných predstaviteľov procesuálnej filozofie a teológie, ktorá nadväzuje na dielo Alfreda Northa Whiteheada (a v teológii aj na Charlesa Hartshornea). Spolu s Johnom B. Cobbom patril medzi zakladateľov Centra pre procesuálne štúdiá (*Center for Process Studies*), ktoré vzniklo v roku 1973 na Claremont Graduate University. Griffin významne prispel k šíreniu a interpretácii Whiteheadovej filozofie. Spolu s Donaldom Sherburnom pripravil revidované a komentované vydanie Whiteheadovho klasického diela *Process and Reality* (1978), ktoré sa stalo štandardnou referenčnou verziou tohto textu.

Spomedzi jeho významnejších prác možno spomenúť napríklad *Process Theology: An Introductory Exposition*, ktorú napísal spolu s Johnom B. Cobbom. Významnú úlohu zohral aj ako editor knižnej série SUNY Series in Constructive Postmodern Thought, založenej v roku 1988 vo vydavateľstve State University of New York Press. Prvým zväzkom tejto série bola kniha *The Reenchantment of Science: Postmodern Proposals*. V rámci tejto série neskôr vyšlo aj viacero ďalších Griffinových diel, napríklad *Religion and Scientific Naturalism: Overcoming the Conflicts* (2000). O rok neskôr publikoval aj monografiu *Reenchantment Without Supernaturalism: A Process Philosophy of Religion* (Cornell University Press).

Pre tému tejto práce je dôležitá aj kniha *God and Religion in the Postmodern World: Essays in Postmodern Theology* (1989), z ktorej vychádzam a ktorá obsahuje viaceré podnetné úvahy k problematike postmoderny. Za zmienku stojí aj publikácia *Founders of Constructive Postmodern Philosophy:*

Peirce, James, Bergson, Whitehead, and Hartshorne (1993), na ktorej sa Griffin podieľal ako spoluautor.

Napokon v roku 2007 vyšla jeho kniha *Whitehead's Radically Different Postmodern Philosophy: An Argument for Its Contemporary Relevance*, publikovaná síce v tom istom vydavateľstve, no v rámci inej edície. Griffin sa vo svojej tvorbe venoval širokému spektru tém: okrem postmoderného myslenia, teológie a procesuálnej filozofie sa zaoberal aj otázkami spirituality a náboženstva, ale tiež problémami času, zla či spoločensko-politickými otázkami vrátane politickej ekonómie.

2. Pojem postmoderny

Postmoderna nepredstavuje jednotný filozofický smer ani ucelený systém myslenia. Myslitelia, ktorí bývajú označovaní ako postmoderní, nevychádzajú zo spoločného teoretického základu a ich prístupy sa často výrazne líšia. Napriek tejto rozmanitosti je však možné identifikovať niektoré charakteristické črty, ktoré umožňujú hovoriť o postmoderne ako o špecifickom intelektuálnom fenoméne. Vo všeobecnosti možno postmodernu chápať ako určitú nespokojnosť s modernou, v niektorých prípadoch ako kritickú reflexiu jej základných predpokladov.

Podľa Griffina postmodernizmus teda nereferuje na nejakú spoločnú množinu tvrdení, či na nejaké spoločné učenie, ale skôr na rozptýlený, difúzny sentiment zameraný proti rôznym aspektom moderny, ktorý cíti, že je potrebné ísť za hranice moderny, transcendovať moderné myslenie, jeho hodnoty a predpoklady (Griffin, 1989; 2007). Moderna sa tak prestáva chápať ako finálna pravda a je skôr vnímaná ako jeden

z viacerých možných obrazov sveta. Postmoderna pritom nemusí znamenať úplné odmietnutie moderny, ale skôr spochybnenie jej nárokov na univerzálnosť, racionalitu a konečnú platnosť. V tomto zmysle vystupuje ako reakcia na moderné presvedčenie, že je možné dospieť k jednotnému a univerzálnu platnému obrazu sveta.

Jedným z najčastejšie zdôrazňovaných znakov postmoderného myslenia je nedôvera voči tzv. „veľkým naratívom“, teda všeobjímajúcim príbehom, ktoré si nárokuje vysvetliť dejiny, pravdu, identitu alebo pokrok. Namiesto hľadania jednotného základu poznania postmoderní myslitelia poukazujú na pluralitu perspektív, fragmentárnosť skúsenosti a nestabilitu významu. Pojmy ako identita, prítomnosť, objektívna pravda či historický pokrok síce nie sú nevyhnutne odmietané, ale sú podrobované kritickému skúmaniu a značne problematizované.

Tento obrat sa v filozofii často spája s dielom Jeana-Françoisa Lyotarda *La condition postmoderne* (1979; čes. prekl. 1993), v ktorom je postmoderná situácia charakterizovaná práve ako nedôvera voči veľkým naratívom. V tomto kontexte sa dôraz presúva od ideí konsenzu a istoty k analýze jazykových hier, mocenských štruktúr, interpretácie a hry znakov. Postmodernizmus napokon nemusí byť chápaný len ako útok na modernitu. Môže byť chápaný ako modernita, ktorá sa zamýšľa sama nad sebou, ako pokračovanie moderného myslenia, ale v inom móde. Dember (2023) podobne uvádza, že postmodernizmus predstavuje nedôveru voči univerzalizovaným naratívom, zameriava sa viac na kontext, vzťahy a systémy.

3. Dva pojmy postmoderny podľa Griffina

Kľúčovým prvkom Griffinovej interpretácie je rozlíšenie medzi dvoma základnými typmi postmodernizmu. Toto rozlíšenie predstavil najmä v úvode ku knižnej sérii *SUNY Series in Constructive Postmodern Thought*. Podľa Griffina sa pojem postmoderny môže vzťahovať na dva odlišné filozofické postoje.

Prvý typ možno označiť ako dekonštruktívny, relativistický, alebo eliminatívny postmodernizmus. Tento prístup je pravdepodobne najznámejším a najvplyvnejším typom postmoderného myslenia. Zameriava sa na dekonštrukciu pojmov, ktoré zohrávali centrálnu úlohu v modernom filozofickom diskurze, ako napríklad pravda chápaná ako korešpondencia s realitou, univerzálne hodnoty a normy, zmysel, rozum či racionalita. Motivácia tejto pozície je skôr etická, jej problematickým dôsledkom však môže byť sklznutie k relativizmu a v krajnom prípade až k nihilizmu. Paradoxne ho možno v určitom zmysle chápať aj ako pokračovanie moderného myslenia, keďže niektoré jeho základné predpoklady dovádza do ich logických dôsledkov (Griffin, 1989; 2004).

Druhý typ predstavuje revizionistický (*revisionary*), konštruktívny, alebo rekonštruktívny postmodernizmus. Tento postoj sa snaží o revíziu moderného obrazu sveta. Snaží sa ho prekonať, no nie tým, že by poprel možnosť metafyziky resp. legitimitu akéhokoľvek svetonáhľadu alebo „metanaratívu“, ale tým, že sa pokúša vytvoriť nový postmoderný obraz sveta. Konštruktívny postmodernizmus sa usiluje kriticky prehodnotiť moderné predpoklady, pričom zároveň zachováva mnohé pozitívne výsledky modernej éry.

Zdôrazňuje, že moderný svet priniesol významné výhody a formy pokroku, ktoré by nemali byť prehliadané pri kritike jeho problematických aspektov. Nejde teda ani o návrat k predmoderným formám myslenia, ani o úplné odmietnutie modernity, ale skôr o snahu integrovať pozitívne prvky tradičných aj moderných perspektív do nového filozofického rámca (Griffin 1989; 2004).

Tieto dva prístupy k postmoderne však majú aj spoločné znaky. Oba napríklad vychádzajú z presvedčenia o nevyhnutnosti prekročenia moderného svetonázoru. Griffin v tejto súvislosti poukazuje na to, že spôsob života modernej spoločnosti môže predstavovať vážnu hrozbu pre ďalšiu existenciu života na Zemi, pričom „existencia modernej spoločnosti čo i len jedno ďalšie storočie sa zdá byť pochybná“ (2004, xi). Griffin síce hovorí o odlišujúcom znaku medzi dvoma pozíciami, ale podľa mňa si obidve uvedomujú, že „pokračovanie moderny ohrozuje samotné zachovanie života na našej planéte“ (2004, xiv).

Aby bolo možné lepšie pochopiť túto kritiku, skúsime si teraz priblížiť znaky moderny a jej problematické body podľa Griffina a jeho interpretácie Whiteheada. Potrebujeme sa bližšie pozrieť na to, čo vlastne znamená moderna a moderné myslenie, keďže sa toľko zdôrazňuje potreba jej prekročenia. Modernitu však nevieme tak jednoducho definovať a vystihnúť v jej komplexnosti. Pokúšali sa o to už viaceré knihy, ale aj tak je pomerne ťažké sa v tom zorientovať (bližšie pozri napr. Zolcer, 2022). Vyberáme preto iba také prvky modernity, ktoré sú spomínané v kontexte diskusií o postmoderne, a najmä tie, ktoré sú kritizované.

4. Kritika moderny podľa Whiteheada a Griffina

Ak by sme sa pokúsili o krátku systematickú charakteristiku moderny, tak by sme mohli povedať, že moderný svetonázor sa vyznačuje viacerými kľúčovými predpokladmi. Moderný svetonázor je hlboko formovaný racionalizmom a empirizmom, takže kladie dôraz na rozum a empirickú skúsenosť ako primárne zdroje poznania. Tento prístup, často spojený so senzualizmom, ktorý redukuje všetko poznanie na zmyslovú skúsenosť, a dualizmom rozdeľujúcim realitu na odlišné substancie (napr. myseľ a hmota), kulminuje v mechanistickom pohľade na svet. V tomto mechanizme je svet chápaný ako komplex materiálnych častíc fungujúcich na základe univerzálnych zákonov, čím sa často potláčajú vnútorné prežívanie a hodnotové dimenzie reality (Zolcer, 2022; 2023; Whitehead, 1989).

Jedným z kľúčových dôsledkov týchto predpokladov, ako zdôrazňuje Griffin a na ktorý odkazujú aj jeho diela (*The Reenchantment of Science: Postmodern Proposals* a *Reenchantment Without Supernaturalism: A Process Philosophy of Religion*), je tzv. „odčarovanie sveta“ (Griffin, 1988; 2001; 2007; pozri aj Tarnas, 2015). Moderný obraz sveta postupne eliminoval mnohé kvalitatívne aspekty reality, čím prispel k pocitu straty zmyslu a hodnoty ľudského života. Pôvodom tohto problému môže byť rozlišovanie primárnych a sekundárnych kvalít mysliteľmi v ranom novoveku, ako boli napr. G. Galilei, R. Descartes či J. Locke, pričom za skutočné sa považovali len tie primárne, ktoré boli merateľné a mali patriť priamo pozorovaným prírodným objektom (Zolcer 2017; 2022). Pomerne výstižne sa o tomto probléme vyjadruje Bruno Latour, ktorý vysvetľuje pojem bifurkácie:

„Bifurkácia je to, čo sa stane vtedy, keď si myslíme, že svet je rozdelený na dve skupiny vecí: jedna, ktorá je tvorená z fundamentálnych komponentov univerza – neviditeľných pre oči, poznávaných vedou, skutočných a predsa bezhodnotových – a druhá skupina, ktorá je tvorená z toho, čo má dodať myseľ k základným stavebným kameňom sveta na to, aby dávali zmysel. Tieto psychické dodatky, ako ich nazýva Whitehead, sú, pravda, súčasťou zdravého rozumu, ale nanešťastie sú nanič pre vedu, pretože nemajú žiadnu realitu, aj keď sú látkou, z ktorej sú tvorené naše sny a hodnoty.“ (Latour, 2014, xii).

Ide o širší kultúrny fenomén, ktorý už Max Weber označil ako „odčarovanie sveta“. Griffin preto hovorí o potrebe určitého „znovuzačarovania sveta“, ktoré by znamenalo obnovenie širšieho metafyzického rámca umožňujúceho integrovať vedecké poznanie s etickými, estetickými a náboženskými dimenziami ľudskej skúsenosti. Opätovným „začarovaním“ sveta má Griffin na mysli to, aby sme prinavrátili svetu tie stratené kvality, ktorých ho moderný obraz sveta úplne zbavil (Griffin, 2007; Whitehead, 1989).

Griffin identifikuje viacero problémov, ktoré podľa neho vyplývajú z dominantných predpokladov moderného myslenia. Jedným z najdôležitejších, ktorý priamo súvisí s „odčarovaním“ sveta, je predstava, že základné jednotky reality sú entity úplne zbavené skúsenosti alebo prežívania. Whitehead tieto entity označuje ako „prázdne aktuality“ (1978, xiii). Svet je tak vnímaný ako zložený z necitlivých čiastočiek hmoty lokalizovaných v priestore a v čase. Takáto ontologická predstava podľa Griffina vedie k viacerým filozofickým problémom, ktoré sa následne prejavujú

v rôznych oblastiach modernej kultúry. Patria medzi ne napríklad redukcionizmus, scientizmus či materialistické chápanie reality.

Griffin si vyberá dokopy päť problémov, ktoré bude riešiť vo svojej knihe (2007, ix). Z toho prvé štyri vyplývajú z jedného prijatého predpokladu modernej mysle, a tým je práve idea, podľa ktorej je svet zložený z entít pozbavených skúsenosti, ktoré Whitehead nazýva „prázdnyimi aktualitami“ – teda entitami, ktoré sú síce plne aktuálne, no úplne zbavené skúsenosti (vedomia, prežívania) (Griffin, 2007, ix).

Griffin (2007) teda identifikuje najskôr štyri zásadné problémy moderného svetonázoru, ktoré spolu súvisia a ktoré detailne rozoberá vo svojej knihe v samostatných kapitolách: po prvé, neschopnosť vysvetliť samotnú existenciu vedomého prežívania a jeho schopnosť kauzálnie pôsobiť na fyzický svet (vrátane mozgu), pokiaľ neprijmeme karteziánsky predpoklad nadprirodzeného zásahu; po druhé, formovanie antiekologického obrazu sveta, v ktorom je príroda chápaná ako ontologicky „prázdna“, zbavená vnútornej, vlastnej hodnoty; po tretie, neschopnosť uspokojivo zdôvodniť naše vlastné, implicitne prijímané presvedčenie, že pravda znamená korešpondenciu medzi výpoveďami a skutočnosťou; a napokon po štvrté, neprekonateľné napätie medzi časom, ako ho reálne zakúšame, a tým typom času, ktorý môže existovať vo svete fyziky, ak je tento svet chápaný ako súbor „prázdnych aktualít“, teda udalostí bez vnútornej skúsenosti (tak, ako to predpokladajú dualisti aj materialisti).

Griffin tvrdí, že Whiteheadov panexperiențializmus (ontologická pozícia tvrdiaca, že všetky entity vo vesmíre majú určitú formu skúsenosti alebo subjektivity), azda najzásadnejší z jeho postmoderných princípov, poskytuje rámec na riešenie všetkých štyroch uvedených problémov,

čo bude napokon dôležitým argumentom v prospech jeho vnímania Whiteheada ako postmoderného filozofa.

Načrtáva napokon aj piaty problém, ktorý je z inej oblasti a súvisí s inými predpokladmi. Piatym problémom moderny je podľa Griffina súčasná kríza morálnej teórie. Tá podľa neho vznikla najmä z toho, že moderný dôraz na odmietnutie heteronómie v etike – teda presvedčenia, že morálka nesmie byť založená na odvolávaní sa na autoritu – bol interpretovaný tak, akoby z neho nevyhnutne vyplývala aj nezávislosť etiky od teizmu. Griffin však tvrdí, že Whiteheadova filozofia, najmä jeho špecifická podoba teizmu, umožňuje radikálne odmietnuť akékoľvek apelovanie na autoritu, a pritom zároveň ponúka prostriedky na prekonanie kľúčových ťažkostí, ktoré stoja v pozadí súčasnej krízy morálnej teórie.

Griffin, Whitehead ako aj mnoho ďalších kritikov modernej doby vnímajú negatívne dôsledky moderných predpokladov, ktoré vedú k neprijateľným záverom, či už explicitne alebo implicitne. Napr. je to strata miesta človeka v kozme, strata významu a zmyslu ľudského života, potláčanie dôležitosti hodnôt, emócií aj intuícií (Griffin, 2004; 2007). Napokon môžeme spomenúť aj scientizmus, neteistický naturalizmus, materializmus, či konzumizmus a podľa Griffina je to aj imperializmus (Griffin, 1989). Nemenej dôležité je spomenúť environmentálnu krízu, ktorá súvisí, okrem iného, s antagonistickým vzťahom človeka (a jeho kultúry) k prírode.

Jedným z prvých takých hnutí, ktoré kriticky reagovali na moderné mechanistické vnímanie sveta, bol romantizmus. Ten bol podľa Whiteheada protestom v mene hodnoty a poukazoval na protirečenia, ktoré vyvstávajú medzi vedeckým obrazom sveta a každodenným prežívaním,

ako aj na kontrast medzi oblasťou vedy a vedeckými hodnotami na jednej strane a oblasťou emócií, morálky, krásy, náboženstva a etickými a estetickými hodnotami na strane druhej (Whitehead, 1989; Tarnas, 2015). Podľa Whiteheada bola poézia romantickej obrody „protestom v mene organického chápania prírody, a tým aj protestom proti vylúčeniu hodnoty z podstaty skutočnosti“ (1989, 160).

5. Whitehead ako postmoderný filozof

Vráťme sa teraz k otázke postmoderny a možných vnímaní tohto pojmu. Podľa Griffina sa v druhej polovici dvadsiateho storočia (asi v osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch) zmenil spôsob používania pojmu postmoderna. V šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch sa tento pojem pomerne často používal aj v súvislosti s Whiteheadovou filozofiou. Neskoršie interpretácie však túto súvislosť spochybnili.

Napríklad Bernd Magnus charakterizoval postmodernizmus prostredníctvom troch základných téz: antirealizmu, odmietania transcendentálnych argumentov a odmietania korešpondenčnej teórie pravdy. Whiteheadova filozofia sa však s týmito charakteristikami nezhoduje. Naopak, v mnohých ohľadoch proti nim explicitne argumentuje. Griffin preto tvrdí, že Magnusova charakteristika opisuje iba jeden z viacerých možných typov postmodernizmu. Problém vzniká vtedy, keď sa tento jeden typ začne považovať za jedinu možnú podobu postmoderného myslenia. Griffin označuje Whiteheadovu filozofiu ako postmodernú v tom zmysle, že ponúka systematickú kritiku niektorých základných predpokladov modernej filozofie a zároveň poskytuje alternatívny metafyzický

rámec. Whiteheadova metafyzika tak predstavuje pokus o prekonanie moderného obrazu sveta pri zachovaní jeho najvýznamnejších intelektuálnych prínosov.

Ten typ postmodernizmu, ktorý sa stal dominantným na konci 20. storočia, môže byť pre mnohých problematický, preto si niektorí myslia, že by sme mali postmodernu úplne zanechať. Potrebujeme si však uvedomovať nekoherentnosť a neadekvátnosť hlavných moderných filozofických myšlienok, resp. predpokladov a v mnohých ohľadoch prekonať moderný typ myslenia a moderný obraz sveta, ktorý nám spôsobil mnoho problémov, ktoré reflektujú myslitelia naprieč celým spektrom rôznych smerov. A najlepší spôsob, ako to urobiť, je práve cez prístup, ktorý je najlepšie nazvať postmoderným. Zhruba takáto je logika za tým, prečo Griffin nazýva svoj resp. Whiteheadov prístup postmoderným, napriek tomu, že nesúhlasí s mnohými prvkami a centrálnymi tézami bežne spájanými s týmto pojmom.

Ďalšou výhodou takého používania pojmu postmoderna je zdôraznenie tých prvkov, ktoré sú charakteristicky moderné a potrebujú byť prekonané, transcendované. Kritická reflexia moderny odhalila niekoľko základných ontologických a epistemologických predpokladov moderného obrazu sveta. A práve Whitehead ponúkol dobré riešenia na niektoré problémy vyplývajúce z modernej filozofie. Whiteheadovu filozofiu možno „oprávnene nazývať postmodernou do tej miery, do akej poskytuje rozumnú kritiku a alternatívu k týmto východiskám, pričom si zároveň zachováva jasné prínosy spájané s modernitou“ (2007, viii).

Griffin vo svojej knihe nechce porovnávať detailnejšie rôzne druhy postmodernizmu, skôr chce ukázať, ako sa dokáže Whiteheadova filozofia

popasovať s problémami moderny a nevylučuje, že by nejaký iný druh to mohol dokázať aj lepšie.

6. Čo nasleduje po postmoderne?

Keďže Whiteheadova filozofia anticipovala niektoré myšlienky a hodnoty, ktoré nachádzame v druhej polovici dvadsiateho a v prvej polovici dvadsiateho prvého storočia, naskytuje sa aj otázka, či by Whitehead nemohol byť vnímaný ako predchodca toho obdobia, ktoré nasleduje po postmoderne. Vo Whiteheadovej filozofii, špeciálne v jeho metafyzickom systéme, sa často spájajú rôzne protichodné koncepty a/alebo polarity, ktoré sú však podľa neho stále rovnako skutočné, prítomné v našej skúsenosti, ktorá je pre neho východiskom poznávania sveta. Medzi tieto polarities patria napr. pretrvávajúce, stálosť, poriadok, zákony, kontinuita, determinácia na jednej strane (ako skupina kvalít fyzikálneho pólu aktuálnej entity) a zmena, novosť, emergencia, vývoj, sloboda na strane druhej (ako skupina kvalít mentálneho pólu aktuálnej entity). Okrem toho sú integrálne spojené v jeho myslení fakty a hodnoty, emócie a intuície a racionalita, teória a prax a ďalšie polarities.

V jeho metafyzickom systéme sú všetky entity vnímané ako organicky vzájomne prepojené, takže žiadna entita nemôže byť úplne izolovaná od zvyšku sveta. Napokon by som ešte spomenul dynamiku medzi individuálnym a kolektívnym aspektom reality, ktorú zdôrazňujú tak integrálni či holistickí myslitelia súčasnosti ako aj Whitehead. Entity majú svoj vnútorný a vonkajší rozmer ako aj svoj individuálny a kolektívny aspekt. Svet je súhrou medzi prostredím a individuálnymi entitami,

prostredie vplýva na jednotlivé entity a tie zas formujú a môžu pretvárať svoje prostredie. Aj v teórii poznania nachádzame niektoré podobné prvky, napr. perspektivizmus, antidogmatizmus, no zároveň určitú formu realizmu, ktorá neskĺzava do relativizmu (pozri Whitehead, 1989; 1978; Zolcer, 2023; 2017).

Samotná otázka, čo nasleduje po postmoderne, a ako sa táto diskusia odohráva v akademickom prostredí, bola predmetom viacerých štúdií. Napríklad v časopise *Educational Philosophy and Theory* bola autorom položená pomerne provokatívna a naivná otázka: „Čo nasleduje po postmoderne v edukačnej teórii?“ (Peters *et al.*, 2018). Cieľom bolo zachytiť „intelektuálny módný cyklus“, ktorý v univerzitnom prostredí ovplyvňuje nielen prijatie ideí ako komodít, ale aj proces kanonizácie myšlienok. Uvedená anketa poukazuje na to, že diskusia o postmoderne a jej potenciálnych nástupcoch je živá a formuje sa nielen cez systematické filozofické návrhy, ale aj cez reflexiu samotného akademického diskurzu a jeho dynamiky.

Táto štúdia tak prináša zaujímavý kontrast k systematickým filozofickým návrhom, ako je Griffinovo „konštruktívne postmoderné“ myslenie. Anketu v danom výskume vyplnilo viac než 170 autorov časopisu *Educational Philosophy and Theory* (Peters *et al.*, 2018). Krátke texty, zoradené do deviatich navzájom sa prekrývajúcich „kontajnerov“, chápu ako akýsi filozofický zrážkomer, ktorý zachytáva meniacu sa „klímu“ názorov. Reakcie však nesmerujú k jednému jasnému „nástupcovi“ postmoderny: časť autorov sa snaží identifikovať a ďalej rozvíjať dedičstvo postmoderného myslenia (napr. dôraz na prekonávanie binárnych opozícií, hravosť, marginálne filozofie a malé experimenty), iní zdôrazňujú najmä politické

a edukačné dôsledky post-pravdovej éry a volajú po holistickejších, spravodlivejších rámcoch. Ďalší respondenti navrhujú rôzne „post-postmoderné“ orientácie – od dialógových koncepcií inšpirovaných Habermasom či Bakhtinom, cez metamodernu a transmodernu až po návraty k realizmu, humanizmu alebo nezápadným filozofiám (konfucianizmus, domorodé tradície a pod.). Skôr než o uzavretie postmoderny tak ide o obraz fluidnej plurality čiastkových smerovaní, v ktorom sa prelínajú kritika postmodernizmu, jeho reinterpretácie aj pokusy označiť nové epochy (Peters *et al.*, 2018).

Rôznym ďalším prístupom k otázke, čo nasleduje po postmoderne, sa venuje aj M. Hauser (2021). Postmodernizmus sa síce inštitucionalizoval a mal zásadný vplyv nielen v akademickom prostredí a v rôznych oblastiach kultúry, ale aj podľa Hausera sa jeho historický moment už pominul alebo zmutoval. Hauser (2021), podobne ako Peters *et al.* (2018) vnímajú fenomén konca postmodernizmu a skúmajú, čo by mohlo nasledovať ďalej. Objavujú sa nové pomenovania éry, do ktorej vstupujeme alebo už v nej sme, ako napr. hypermoderna, altermoderna, remoderna, digimoderna, dokonca premoderna (na tento pojem by sa zrejme vzťahovala Griffinova kritika smerovaná na dekonštruktívny postmodernizmus a jej neschopnosť integrovať pozitívne aspekty moderny).

Metamoderna predstavuje azda najrozšírenejší a v niektorých aspektoch najvýstižnejší pojem. Ako prvý ho formulovali Vermeulen a van den Akker (2010) vo svojej eseji (*Notes on metamodernism*), pričom z ich strany išlo o pokus o pomenovanie nadchádzajúcej éry. Toto slovo vzniklo pomerne organicky v rámci viacerých rozličných diskurzívnych prostredí ako akýsi zastrešujúci pojem pre to, čo sa objavuje po úpadku

postmodernizmu (Storm, Dempsey, 2024). Vermeulen a van den Akker (2010) a neskôr van den Akker, Gibbons a Vermeulen (2017), si všímajú najmä architektúru, umenie, film, literatúru a ďalšie oblasti kultúry a uvádzajú niektoré hlavné znaky metamoderny. Metamoderna podľa nich osciluje medzi modernizmom a postmodernizmom, nie je ani jedna ani druhá, ale je to niečo nové. Pohybuje sa medzi vierou a pochybnosťou, medzi úprimnosťou (vážnosťou) a iróniou. Autori zdôrazňujú aj návrat k romantizmu a tieto neoromantické prejavy a pocity (túžba po zmysle, transcencii, prírode, autenticite, komunite) spájajú s postmodernou iróniou. Metamoderna znovu otvára priestor pre ideály ako sú napr. pravda, pokrok, spravodlivosť, lepšia spoločnosť, ale neberie ich ako hotové alebo absolútne. Koná akoby boli možné, no s vedomím toho, že sú zrejme nedosiahnuteľné v ideálnej podobe.

Dá sa povedať, že je to idealizmus bez naivity modernizmu a bez cynizmu postmodernizmu. Ďalším znakom je schopnosť a ochota spájať protiklady. Namiesto toho, aby sme zvolili buď jednu alebo druhú protichodnú kvalitu (modernú alebo postmodernú), môžeme sa snažiť udržať obe kvality, resp. oba póly. Môžeme tak byť zároveň racionálny aj emocionálny, veriť v projekty a v ideály ale si zároveň uvedomovať ich limity, môžeme budovať aj spochybňovať zároveň. A napokon metamoderna, na rozdiel od (dekonštruktívnej) postmoderny, sa nezastavuje pri rozklade veľkých príbehov, ale pokúša sa znovu stavať, rekonštruovať významy, komunity, politiku, aj keď je to len dočasne, provizórne. Hodnotou pre ňu je snaha niečo (vy)tvoriť, aj napriek tomu, že výsledok môže byť neistý (pozri aj Storm, Dempsey 2024).

Metamoderna ako ju podávajú Vermeulen a van den Akker (2010) sa však z veľkej časti týkajú skôr umenia a estetiky. Ťažko sa z toho odvodzujú filozofické alebo špecificky metafyzické charakteristiky tohto nového typu myslenia; a aj keby sme nejaké odvodili, tak len niektoré z nich naznačujú podobnosť s Whiteheadovým spôsobom myslenia. Lepšiu podobnosť vykazujú tie prúdy, ktoré sa označujú ako integrálne, holistické alebo aj metamoderné, no v podaní skôr holistických autorov a v iných kontextoch (ako napr. Brendan G. Dempsey, Jason A. J. Storm, Jared Morningstar, ale napríklad aj Nish Dubashia, pri ktorom sa na chvíľu zastavíme). Dempsey (2023) a tiež Storm a Dempsey (2024) identifikujú ďalšie zaujímavé znaky metamoderny, ktoré majú celkom blízko k mysleniu procesuálnych filozofov aj samotného Whiteheada. Metamodernizmus vzniká ako konštruktívna reakcia na (post)modernú fragmentáciu a odpovedá na ňu niečím, čo možno nazvať integrovaným pluralizmom.

Tento integrovaný pluralizmus prijíma viacnásobné, dočasné mapy rozličných úrovní reality a zároveň znovu naplňa život zmyslom, emóciou a príbehom (Dempsey, 2023). Podobne aj Henriques (2022) uvádza, že metamoderná senzibilita je zameraná na ponúknutie svetonázoru, ktorý je pluralistický, koherentný a integrovaný. Zjednotená teória poznania je podľa neho príkladom metamodernej filozofie, ktorá usporadúva a zjednocuje naše predtým fragmentované poznateľové systémy do uceleného celku. Napokon podľa Kleineberga (2024) má byť metamoderna chápaná v pojmoch vývoja (myslí tým vývojové štádiá). Uvádza zároveň niektoré dôležité znaky metamoderny, ktoré nachádza v zárodkoch už v myslení J. Piageta, ktorého považuje za predchodcu metamoderny. Medzi tie znaky patria: prekročenie relativizmu, procesuálne a vývinové poňatie ontológie,

zmierenie faktov a hodnôt, dialektický prístup, ktorý syntetizuje protichodné stanoviská, postoj úprimnosti a nádeje, podmienený návrat meta-naratívneho myslenia (Kleineberg, 2024). Všimnime si mnohé podobné znaky, ktoré som uviedol vyššie pri charakterizácii Whiteheadovho myslenia.

7. Iné prístupy a ďalšie porovnania

Na doplnenie Griffinovej analýzy možno uviesť aj iné pokusy o charakteristiku moderny a postmoderny, napríklad prostredníctvom vzťahu k náboženstvu, Bohu a morálnym hodnotám. Takýto prístup ponúka Nish Dubashia (2025), z ktorého budem stručne vychádzať. V tradičnom (predmodernom) svetonázore je utrpenie chápané ako dôsledok nesúladu človeka s transcendentným poriadkom. Náprava spočíva v obnovení tohto súladu, pričom ústrednú úlohu zohrávajú náboženské a duchovné authority.

Moderné myslenie tento rámec zásadne mení. Moderný človek v ranom štádiu vníma kontrast medzi tým, čo mu hovoria posvätné texty či zjavenie a tým, čo vníma pohľadom tretej osoby, t. j. empiricky, objektívne, vedecky (pojmy, ktorých význam sa tvoril práve v moderne). Dochádza tu k radikálnemu oddeleniu dvoch sfér. Na jednej strane sféra hodnôt (umenie, morálka, právo), na druhej strane sféra pravdy alebo toho, čo sa neskôr stane modernou vedou. Podobnú líniu uvažovania nachádzame aj v diele Bruna Latoura, ktorý pri analýze raného novoveku rozlišuje dve základné pozície reprezentované Hobbesom a Boylom.

Tie zodpovedajú dvom pólom modernej „ústavy“: sfére subjektov a sfére objektov. „Nasledovníci Hobbesa a Boyla nám vo svojej spoločnej diskusii poskytujú prostriedky, ktoré dodnes používame: na jednej strane sociálna sila, moc; na druhej strane prírodná sila, mechanizmus. Na jednej strane subjekt práva; na druhej strane objekt vedy“ (Latour, 2003, 47). Podľa Latoura bola moderná „Ústava“ práve o tom, že tieto dve sféry sa nemajú miešať, majú ostať oddelené. No tým, že neustále nachádzame nejaké „hybridy“, ako ich nazýva, v ktorých sa miešajú prírodné a kultúrne prvky, vedecké a politické otázky, dospieva k záveru, že sme túto modernú Ústavu nikdy nedokázali dodržať, a tým pádom, aspoň vo svojej ideálnej, vyhrotenej podobe, sme nikdy neboli moderní (Latour, 2003). Tieto úvahy Latour vyslovuje práve v kontexte toho, čo by mohla znamenať moderna ale aj postmoderna, kde by sme si mali uvedomiť predpoklady aj paradoxy modernej éry, kriticky ju skúmať, porovnávať s inými kultúrami a prehodnocovať východiská aj kľúčové hodnoty.

Inými slovami, dochádza k oddeleniu sféry faktov a sféry hodnôt, pričom dôraz sa presúva na empirické a racionálne poznanie. Dobro je následne spájané so životom v súlade s poznanými zákonmi prírody a spoločnosti (Dubashia, 2025). Tento posun vedie k oslabeniu transcendentného rozmeru reality a k postupnému „odčarovaniu sveta“, ktoré kritizujú viacerí myslitelia vrátane Griffina. Postmoderné prístupy na tento vývoj reagujú kriticky. Spochybňujú výlučný nárok racionality a empirického poznania a zdôrazňujú význam skúsenosti, významu a hodnoty. Spochybňujú aj striktné rozlišovanie medzi faktami a hodnotami (pozri najmä Putnam, 2002; Rorty, 2000).

Pre postmoderného človeka začínajú zohrávať pocity alebo emócie rovnako dôležitú úlohu ako racionálne myslenie alebo individuálna sloboda. K takémuto prehodnoteniu ho vedie väčšinou absencia zmyslu života, duchovná alebo náboženská vyprázdnenosť. Máme tak slobodu nielen myslieť a poznávať svet, ale najmä si tvoriť zmysel svojho vlastného života. Podľa Dubashia (2025) však funkciu ducha tu spĺňa naďalej materiálny svet, hmota, ale už to nie je len rozumom a empiriou poznaná hmota. Materiálny svet alebo príroda majú byť aj cítené, zakúšané a sú vnímané viac holisticky. Podľa tohto by bola postmoderna v určitom zmysle pokračovaním moderny. Griffin zastáva podobné stanovisko. Ako som už opísal vyššie, Griffin rozlišoval medzi dekonštruktívnym a konštruktívnym postmodernizmom. Ten prvý podľa neho môžeme vnímať ako pokračovanie moderny, ako dotiahnutie moderných predpokladov do svojich logických záverov. Len ten druhý typ dokáže odhaliť, kriticky reflektovať a v prípade potreby nahradiť moderné predpoklady a byť tak skutočnou konštruktívnou alternatívou (Griffin, 2004, xiii).

Dubashia (2025) však opisuje okrem postmodernej spirituality aj ďalšie dve vývojové štádiá, ktoré pre jednoduchosť teraz zlúčim do jedného a pokúsim sa ho stručne charakterizovať. Nazýva ho integrálnym štádiom, no miestami naň referuje ako na holistické myslenie alebo holistický svetonázor. Nadväzuje na postmoderný pluralizmus a citlivosť voči rozmanitosti, no snaží sa prekonať jeho relativizmus tým, že jednotlivé perspektívy a vývojové fázy religiozity nevidí len ako rovnako svojvoľné „príbehy“, ale ako čiastočne pravdivé vyjadrenia hlbšieho duchovného procesu.

Podľa Dubashia preto nové štádium nespočíva v odmietnutí predchádzajúcich foriem náboženstva, ale v ich reflexívnom „transcendovaní a zahrnutí“: v snahe integrovať rozum i mýtus, individualitu i komunitu, imanentný i transcendentný obraz Boha, vedecké aj spirituálne spôsoby poznania. Integrálne štádium sa usiluje znovu rehabilitovať pojem pravdy, ale spôsobom, ktorý zohľadňuje kontexty a perspektívy. Pravda tu nie je chápaná ako „jediná správna doktrína“, ale skôr ako hlbšie zosúladenie viacerých perspektív. K tejto vízii prislúcha aj integrácia základných polarít, ako sú individualita a komunita, hierarchia a rovnosť (uznanie vývojových úrovní, ale bez nadradenosti a útlaku), racionalita a intuícia (spiritualita), imanencia (Boh prítomný a pôsobiaci vo svete, u Whiteheada by to analogicky mohla byť tzv. konzekventná povaha Boha) a transcendencia (Boh presahujúci svet, u Whiteheada by to analogicky mohla byť tzv. primordiálna alebo primárna povaha Boha).

V neposlednom rade ide o uzmierenie a integráciu vedy (empirické a racionálne poznanie) a náboženstva (existenciálny, hodnotový, zmyslový rozmer). Dubashia zdôrazňuje, že nástup holistických svetových názorov nepredstavuje iba zmenu intelektuálneho nastavenia, ale „paradigmatický posun v tom, ako pristupujeme k samotnému životu“. Podľa neho nejde len o nový spôsob myslenia, ale o nový spôsob bytia, ktorý uprednostňuje integráciu pred fragmentáciou, prepojenosť pred izoláciou a vývoj pred stagnáciou. Takto chápaný prístup zároveň predpokladá, že napriek zložitosti a mnohohrstevnatosti sveta existuje hlbšia jednota, ktorá všetko podopiera (Dubashia, 2025, 164).

Pripomeňme si, že vo Whiteheadovom myslení sa dialekticky spájajú rôzne protichodné koncepty a polarities (individuálne/kolektívne, rozum/intuícia, fakty/hodnoty a pod.), v podstate veľmi podobné, ako uvádzajú aj Dubashia alebo Dempsey. Zvlášť by som zdôraznil Whiteheadov apel na potrebu zmierenia a zmysluplnej integrácie vedy a náboženstva (pozri aj Griffin, 1989). Konflikt medzi nimi je vážnym problémom, najmä „...ak uvážime, čo náboženstvo a veda znamenajú pre ľudstvo“ (Whitehead, 1989, 258). Na inom mieste Whitehead hovorí, že by bolo „ignorantstvo myslieť si, že si pre konflikt medzi vedou a náboženstvom nemusíme robiť starosti“ (1989, 263). Zároveň je dôležité aj to, ako pristúpime k tomu problému, pretože podľa Whiteheada „rozpor teórií nie je katastrofa, je to príležitosť“ (1989, 263). Epistemologické, etické a estetické rozmery skutočnosti, pravda, dobro a krása, ktoré boli rozlíšené modernou, sú vo Whiteheadovej metafyzickej schéme opätovne integrované, no nie spôsobom predmoderným, t. j. nie je zrušený rozdiel medzi nimi, len sú spojené v jednej koherentnej teórii, kde majú každé svoje miesto.

Whiteheada tak môžeme vnímať aj ako postmoderného mysliteľa, pokiaľ tým myslíme konštruktívny postmodernizmus tak, ako ho načrtol D. R. Griffin. V mnohých ohľadoch totiž naozaj prekonáva moderné myslenie, kriticky reflektuje problémy, ktoré moderna zanechala a ponúka svoje konštruktívne riešenia. V niektorých ohľadoch ho však môžeme vnímať aj ako predchodcu integrálneho alebo holistického myslenia (a čiastočne, no azda menej výstižne aj ako anticipátora metamoderného myslenia), keďže sa s týmto prúdom (alebo týmito prúdmi) zhodnú vo viacerých aspektoch.

8. Aplikácie a širší význam diskusie

Zaujímavým príkladom aplikácie Griffinovho rozlíšenia medzi dekonštruktívnym a konštruktívnym postmodernizmom je práca Georgea Allana (2004) o vysokoškolskom vzdelávaní a akademickom kánone. Allan analyzuje dôsledky relativistických prístupov k otázke akademického kánonu a zároveň sa snaží formulovať alternatívny model založený na pragmatizme Johna Deweyho a Whiteheadovej filozofii vzdelávania, pričom Allan dokáže s Deweyho pragmatistickou pedagogikou a filozofiou edukácie originálne spájať nielen Whiteheadovu filozofiu edukácie, ale aj metafyziku. Nachádzať môžeme aj aplikácie metamoderných teórií a princípov, o ktoré sa usilujú viacerí autori časopisu *Metamodern Theory & Praxis*. Za zmienku stojí napr. Andrés David Fonseca Díaz, ktorý vo svojom príspevku *University of the Future*, ktorý je zároveň názvom iniciatívy založenej v Bogote, v Kolumbii, načrtáva víziu univerzity pre budúcnosť založenú práve na metamoderných princípoch a hodnotách. Takéto prístupy naznačujú, že filozofické diskusie o postmoderne (a meta-moderne) nemajú význam iba pre dejiny filozofie, ale aj pre širšie otázky kultúry, vzdelávania a spoločenského života. Whiteheadova filozofia, podobne ako klasický pragmatizmus, predstavuje typ myslenia, ktorý v mnohých ohľadoch presahuje rámec moderného filozofického projektu. Vykazuje podobné znaky s konštruktívnym postmodernizmom aj metamodernou (najmä s integrálnym a holistickým myslením). Zároveň však nie je úplne totožný ani s prúdmi postmoderného myslenia, ktoré sa rozvinuli v druhej polovici dvadsiateho storočia, ani s prúdmi, ktoré sa označujú ako metamoderné a vyvinuli sa v dvadsiatom prvom storočí.

Záver

Griffinova interpretácia Whiteheadovej filozofie ako postmodernej predstavuje zaujímavý pokus o prehodnotenie bežného chápania postmodernity. Jeho rozlíšenie medzi dekonštruktívnym a konštruktívnym postmodernizmom umožňuje zaradiť Whiteheadovo myslenie do širšieho filozofického kontextu, ktorý presahuje dominantné interpretácie postmodernity spojené najmä s francúzskou filozofiou druhej polovice dvadsiateho storočia.

Zároveň však táto interpretácia vyvoláva otázku, či je označenie Whiteheada za postmoderného filozofa skutočne najvhodnejšie. Whiteheadova metafyzika totiž vzniká už v prvej polovici dvadsiateho storočia a jej základným cieľom nie je dekonštrukcia moderného myslenia, ale skôr systematická rekonštrukcia filozofického obrazu sveta. V tomto zmysle sa jeho projekt líši od mnohých prúdov postmoderného myslenia, ktoré sa vyznačujú skepsou voči metafyzike alebo voči možnosti systematického svetonázoru.

Whiteheadova filozofia sa zároveň neusiluje o návrat k predmoderným formám myslenia. Naopak, snaží sa zachovať mnohé kľúčové poznatky modernej vedy a integrovať ich do širšieho metafyzického rámca. Tento projekt možno preto chápať ako pokus prekonať jednostrannosti moderného naturalizmu bez toho, aby sa rezignovalo na racionálnu reflexiu reality.

Z tohto hľadiska sa ponúka otázka, či Whiteheadovo myslenie nepredstavuje skôr určitý typ filozofie, ktorý presahuje rámec moderny aj

postmoderny. Niektorí autori preto hovoria o možnosti „post-postmoderného“ alebo metamoderného myslenia, ktoré sa usiluje prekonať relativizmus spájaný s dekonštruktívnym postmodernizmom a zároveň pokračovať v kritickej reflexii moderného projektu.

Ak by sme tento pojem použili v širšom filozofickom zmysle, Whiteheadovu filozofiu by bolo možné interpretovať ako jeden z raných pokusov o takýto typ myslenia. Jeho procesuálna metafyzika totiž ponúka systematickú alternatívu k redukcionistickému obrazu sveta, ktorý dominoval v modernom vedeckom naturalizme, a zároveň sa snaží zachovať význam pojmov ako racionalita, pravda či hodnota.

Griffinova interpretácia tak poukazuje na zaujímavý paradox: filozof, ktorý je často považovaný za predstaviteľa metafyzickej tradície, môže byť zároveň chápaný ako jeden z mysliteľov, ktorí pripravili pôdu pre nové formy filozofickej reflexie po modernite. Otázka, či tento typ myslenia označíme ako postmoderný, post-postmoderný, metamoderný alebo inak, zostáva do určitej miery terminologickou otázkou. Dôležitejšie je, že Whiteheadova filozofia predstavuje originálny pokus o prekonanie hraníc moderného svetonázoru a o formulovanie širšieho metafyzického rámca pre chápanie reality.

Literatúra

- ALLAN, G. (2004): *Higher Education in the Making: Pragmatism, Whitehead, and the Canon*. Albany: State University of New York Press.
- DEMBER, G. (2023): Metamodernism: a response to modernism and postmodernism. [online] *LAI News*. Dostupné na: <https://iai.tv/articles/metamodernism-a-response-to-modernism-and-postmodernism-greg-dember-auid-2682>
- DEMPSEY, B. G. (2023): *Metamodernism: Or, The Cultural Logic of Cultural Logics*. Baxter: ARC Press.
- DÍAZ, A. D. F. (2024): University of the Future. *Metamodern Theory & Praxis*, 1 (1), 115 – 124. DOI: <https://doi.org/10.70613/2024.0011>
- DUBASHIA, N. (2025): *A Brief History of God. From Nature Spirits to Cosmic Consciousness*. Stannard, Vermont: Sky Meadow Press.
- GRIFFIN, D. R. (1989): *God and Religion in the Postmodern World: Essays in Postmodern Theology*. Albany: State University of New York Press.
- GRIFFIN, D. R. (2001): *Reenchantment Without Supernaturalism: A Process Philosophy of Religion*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- GRIFFIN, D. R. (2004): Series Introduction. In: Allan, G.: *Higher Education in the Making: Pragmatism, Whitehead, and the Canon*. Albany: State University of New York Press.
- GRIFFIN, D. R. (ed.) (1988): *The Reenchantment of Science: Postmodern Proposals*. New York: State University of New York Press.
- GRIFFIN, D. R. (2007): *Whitehead's Radically Different Postmodern Philosophy: An Argument for Its Contemporary Relevance*. New York: State University of New York Press.
- HAUSER, M. (2021): *Doba přechodu: Tranzitivní ontologie a dílo Alainy Badioua*. Praha: Filosofia.

- HENRIQUES, G. (2022): What is Metamodern Spirituality? A new vision for science, subjectivity, and religion is emerging. [online] *Psychology Today*. Dostupné na: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/theory-knowledge/202210/what-is-metamodern-spirituality>
- KLEINEBERG, M. (2024): Piaget as Metamodernist. *Metamodern Theory & Praxis*, 1 (1), 23 – 62. DOI: <https://doi.org/10.70613/2024.0003>
- LATOUR, B. (2014): Foreword: What Is Given in Experience? In: Stengers, I.: *Thinking with Whitehead: A Free and Wild Creation of Concepts*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, ix – xv.
- LATOUR, B. (2003): *Nikdy sme neboli moderní*. Bratislava: Kalligram.
- PETERS, M. A. – TESAR, M. – JACKSON, L. (2018): After postmodernism in educational theory? A collective writing experiment and thought survey. *Educational Philosophy and Theory*, 50 (14), 1299 – 1307. DOI: <https://doi.org/10.1080/00131857.2018.1457868>
- PUTNAM, H. (2002): *The Collapse of the Fact/Value Dichotomy and Other Essays*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- RORTY, R. (2000): *Filozofia a zrkadlo prírody*. Bratislava: Kalligram.
- STORM, J. A. J. – DEMPSEY, B. G. (2024): Introducing Metamodern Theory & Praxis. *Metamodern Theory & Praxis*, 1 (1), 1 – 6. DOI: <https://doi.org/10.70613/2024.0001>
- TARNAS, R. (2015): *Vášeň západnej mysle*. Bratislava: Vydavateľstvo spolku slovenských spisovateľov.
- VAN DEN AKKER, R. – GIBBONS, A. – VERMEULEN, T. (eds.) (2017): *Metamodernism. Historicity, Affect, and Depth After Postmodernism*. London, New York: Rowman & Littlefield.

- VERMEULEN, T., VAN DEN AKKER, R. (2010): Notes on metamodernism. *Journal of Aesthetics & Culture*, 2 (1), 5677. DOI: <https://doi.org/10.3402/jac.v2i0.5677>
- WHITEHEAD, A. N. (1978): *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. New York: The Free Press.
- WHITEHEAD, A. N. (1989): *Veda a moderný svet*. Bratislava: Pravda.
- ZOLCER, Š. (2022): *Paradigmatické zmeny v nazeraní na vesmír a človeka medzi stredovekom a raným novovekom*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- ZOLCER, Š. (2017): Whiteheadova kritika modernej vedy. *Filosofický časopis*, 65 (3), 403 – 419.
- ZOLCER, Š. (2023): Whitehead's Organic Conception of Humanity. Beyond Mechanistic Philosophy in an Age of Transhumanism. *Human Affairs*, 33 (2), 250 – 262. DOI: <https://doi.org/10.1515/humaff-2022-1001>